

Акматов Кыялбек Камутовичтин “Орто мектепте акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен биримдикте окутуунун илимий-методикалык негиздери” деген аталыштагы 13.00.02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы (кыргыз адабияты) адистиги боюнча, педагогика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык ишине карата

РАСМИЙ ОППОНЕНТТИН ПИКИРИ

Изилдөө үчүн тандалып алынган теманын актуалдуулугу.

Жалпы эле адабиятты окутуунун дүйнөлүк тарыхында бул же тигил чыгарманы жазган автордун өмүр баянын үйрөтүү өзгөчө чоң мааниге ээ. Бул ишмердүүлүк, биринчиден, автордун жеке инсандык сапаттарынын, көз карашынын чыгармада чагылдырылышын туура андап билүүгө, демек, чыгарманы дагы да тереңирээк түшүнүүгө жардам берет, экинчиден, сүрөткердин биографиясынын идеалдуу жактарын азыркы окуучулар өздөрүнө өрнөк катары пайдаланууга мүмкүнчүлүк түзүлөт.

Кыргыз адабиятын орто мектепте окутуу проблемасына изилдөөчүлөр мурда ар тараптуу кайрылса да, жазуучунун өмүр баянын окуп-үйрөнүү маселесин атайын проблема катары кеңири изилдөөгө алган эмес. Ошондой эле, азыркы кыргыз педагогикасында өмүр баян катары окуу китептеринде сунуш кылынган тексттердин таанытуучулук, өнүктүрүүчүлүк жана тарбиялык потенциалы да толугу менен ачыла элек.

Кыргыз адабиятын окутуунун мамлекеттик стандарты, окуу программасы талап кылгандай жазуучулардын өмүр-баянын үйрөтүү эки түрдүү сунушталат: биринчиси, V-VIII класстарда атайын бир саат убакыт бөлүнбөй, бул же тигил чыгарманын текстти сунуш кылынардан мурда автор тууралуу маалымат гана берилет; экинчиси, IX-XI класстарда монографиялык теманы окуп-үйрөнүүнүн эң биринчи этабында эле, жазуучунун өмүр баяны менен кеңири тааныштырылат, көбүнчө буга атайын бир саат бөлүнүп жүрөт. Бул окуучуларда ошол алдыда окулуучу жазуучунун чыгармачылыгына да, тигил же бул конкреттүү чыгармаларына да, анын замандаштарынын, андан мурдакы жана кийинки чыгармачыл адамдардын чыгармаларына да болгон кызыгууну ойготууга жардам берет. Дал ошол өмүр баян жазуучунун программага кирбеген башка чыгармалары жөнүндө, анын өзү жөнүндө маалыматты, эскерүүлөрдү камтып турат.

Тема боюнча илимий адабияттарды талдоо жана биздин байкоолор, ошондой эле, педагогикалык тажрыйбалар көрсөткөндөй, теория менен практикада чечүүнү талап кылган олуттуу *карама-каршылыктар* катары булар аныкталган: жазуучунун өмүр баянын чыгармалары менен байланышта үйрөтүү кыргыз адабиятын окутуунун маанилүү бөлүгү болсо да, дал ошол байланыштын азыркы мектеп практикасындагы формалдуулугу өкүм сүрүүдө; өмүр баяндык маалыматтар, эскерүүлөр, документалдык фильмдер аздыр-көптүр болсо да, мугалимдердин андай материалдарды колдонуу боюнча тажрыйбаларынын жетишсиздиги; кыргыз жазуучулары тууралуу азыркы адабиятта биографиялык чыгармалардын окуучулар үчүн атайын жазылбагандыгы, ал эми андай тексттерге балдардын муктаждыгы; кыргыз адабияты сабактарында өмүр баянды үйрөтүүнүн айрым натыйжалуу методикасы пайдаланылып келе жатса да, алардын алдыңкы тажрыйбалары илимий талдоодон өтпөгөндүгү, методист окумуштуулар тарабынан жалпыланбагандыгы; кыргыз адабияты мугалимдери муктаж болсо да, жазуучунун биографиясын окутуунун методикалык негиздеринин алиге чейин түзүлбөгөндүгү ж.б.

Окуучулардын ар түрдүү жаш курагында жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен бирдикте өздөштүрүүгө кызыгуусун арттыруунун методикалык шарттарын тереңдетип иштеп чыгуу – башкы маселердин бири. Андыктан, ошол акын-жазуучулардын өмүр баяндары боюнча сабактардын бүтүндөй системасын, алардын өмүрү жана ишмердүүлүгү боюнча кошумча адабияттарды, башка булактарды пайдалануунун технологияларын сунуш кылуу өзгөчө мааниге ээ. Бул ишмердүүлүк болсо дүйнөлүк педагогиканын практикасында өзүнүн бай тарыхы бар экендигине жана адабиятты окутуу методикасында белгилүү даражада иштелип чыккандыгына карабастан, жаңыча методикалык мамилени жана чечимдерди, инновациялык ишмердүүлүктү талап кылат, алар: биринчиден, бүгүнкү мектеп окуучусунун психологиялык өзгөчөлүктөрү, кызыгуулары; экинчиси, мектеп окуучуларынын билим базасы, азыркы ааламдашуу доорундагы көз караштары; үчүнчүсү, маалыматтык технологиялардын мүмкүнчүлүктөрү эске алыныш керектиги.

Жогоруда белгиленген карама-каршылыктарды чечүүнүн жолдору: кыргыз адабияты сабагында жазуучунун өмүр баянын чыгармалары менен бирдикте окутуунун бүтүндөй системасынын илимий негизин түзүү; түзүлгөн методиканы колдонуунун туура критерийлерин жана шарттарын аныктоо; сунуш кылынган методикалык ыкмалардын, жолдордун,

каражаттардын натыйжалуулугун педагогикалык тажрыйбада сынактан өткөрүү.

Изилдөөнүн **актуалдуулугу** азыркы мектеп окуучуларынын жазуучунун өмүр баяндары боюнча билим сапатынын жана аларды чыгармалары менен байланыштыруу боюнча компетенттүүлүктөрүнүн төмөндүгү, акын-жазуучулардын өмүр баяндарынын тарбия берүүчүлүк, таанытуучулук мүмкүнчүлүгүн толук колдоно албагындыгы жана бул багыттагы ишмердүүлүктөрдү адабият мугалимдери жеткиликтүү өздөштүрө албай жаткандыгы менен байланыштуу.

Проблеманын ушундайча коюлушу «Орто мектепте акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен биримдикте окутуунун илимий-методикалык негиздери» деген **изилдөөнүн темасын** аныктоого мүмкүндүк берген.

Изилдөөнүн жаңылык деңгээлин төмөнкүлөр менен аныкталат: Кыргыз адабиятын окутуунун методикасында эң алгачкы жолу акын-жазуучулардын өмүр баянын алардын чыгармалары менен биримдикте окутуунун методикалык принциптери жана методикалык шарттары аныкталган; адабий көркөм чыгармалардын мазмунунун алардын авторлорунун өмүр баяндары менен байланыштыруу мүмкүнчүлүктөрү жана аны өркүндөтүү технологиялары ачылган; окуучулардын көркөм чыгарманы анын автору менен байланышта окуп-үйрөнүү менен жазуучулардын жеке инсандык сапаттарына кызыктыруунун жолдору көрсөтүлгөн; окуучулардын көркөм чыгармадагы айрым эпизоддорду жана фактыларды анын авторунун өмүр жолундагы окуялар, урунттуу учурлар жана фактылар менен салыштыруу көндүмдөрүн калыптандыруунун методикасы иштелип чыккан; акын-жазуучулардын өмүр баянын алардын чыгармалары менен биримдикте окутууда окуучуларды адабий көркөм чыгармага кызыктыруунун натыйжалуу шарттары менен критерийлери ачылып берилген; орто мектепте акын-жазуучулардын өмүр баянын алардын чыгармалары менен биримдикте окутуунун жаңы методикалык системасы өткөрүлгөн тажрыйбалык-эксперименттик иштин жыйынтыктарынын негизинде практикага сунушталган.

Изилдөөнүн максаты – кыргыз адабияты сабагында акын-жазуучулардын өмүр баянын алардын чыгармалары менен байланышта окутуунун методикасын теориялык жактан негиздөө жана анын оптималдуу жолдорун иштеп чыгуу, иштелип чыккан сунуштардын натыйжалуулугун педагогикалык экспериментте сыноодон өткөрүү.

1.Изилдөөнүн максатына ылайык анын төмөндөгүдөй милдеттери аныкталган: Акын-жазуучунун өмүрү менен чыгармачылыгынын өз ара байланыш маселесинин философияда, адабият таанууда илимий жактан коюлушун талдоодон өткөрүү.

2.Акын-жазуучулардын өмүр жолун чыгармалары менен байланыштырып окутуунун педагогикалык-психологиялык жана адабият таануу жагынан негиздерин аныктоо.

3.Акын-жазуучулардын өмүр баянын мектепте окуп-үйрөнүүнүн жана изилдөөнүн тарыхын талдоого алуу, изилдөөнүн материалдарын, методдорун аныктоо.

4.Биографиялык материалдарды авторлордун чыгармалары менен биримдикте окутуунун илимий-методикалык негизин түзүүчү методикалык принциптерди иштеп чыгуу.

5.Чыгармаларды талдоодо анын авторунун жашаган доору, заманы, жазуучулардын инсандык сапаттары тууралуу окуучулардын компетенттүүлүктөрүн жогорулатуунун технологияларын сунуш кылуу, акын-жазуучулардын биографиясын окутууда аймактык материалдарды пайдалануунун ыкмаларын жана жолдорун көрсөтүү.

6.Акын-жазуучулардын өмүр баянын алардын чыгармалары менен биримдикте окутууну практикалоо, б.а., аныктоочу жана үйрөтүүчү эксперименттерди өткөрүү, мындан алынган натыйжаларга жараша текшерүүчү эксперименттин негизинде сабактар системасын оңдоп-түзөө жана алардын натыйжалуулугун баалоо.

Диссертациянын **биринчи бапы** “Мектепте акын-жазуучулардын өмүр баянын окутуунун теориялык-методологиялык проблемалары жана изилдениш тарыхына обзор” (16-74-бб.) деп аталып, акын-жазуучулардын биографиясын анын чыгармачылыгы менен байланышта изилдөө проблемасы философиянын жана адабият таануунун тарыхында, биографиялык маанилүү факторлордун таасирин эске алуунун зарылдыгы, изилдениш тарыхы, адабият таануу, педагогика, психология боюнча методологиялык негиздери иликтөөгө алынган. Аталган баптын биринчи бөлүмү акын-жазуучулардын биографиясын анын чыгармачылыгы менен байланышта изилдөө проблемасы философиянын жана адабият таануунун тарыхында кандайча чагылдырылганын ачып берүүгө арналган. Диссертациянын аталган главасында В. Г. Белинский орус акыны А. С.

Пушкиндин чыгармачылыгын, анын «Евгений Онегин» романын орус тарыхы жана акындын жеке жашоосу менен биримдикте изилдегени мисал катары айтылат. Бир катар философ, эстетик, адабиятчы окумуштуулар (С. С.Аверинцев, М. М. Бахтин, Г. О. Винокур, Л. Я. Гинзбург, В. М. Жирмунский, А. Компаньон, Ю. М. Лотман, Ю. Н. Тынянов ж.б.) жазган илимий эмгектердин негизги багыттарына токтолгон. Жогорудагы философ жана адабиятчы окумуштуулар адабий биографиялар жана биографиялык жанрлар тууралуу изилдөөлөрдү жүргүзүп, жалпы советтик, анын ичинде кыргыз илими үчүн методологиялык таяныч жаратышканыгын тастыктаган. Ушул изилдөөлөрдү талдай келгенде, орус жана совет адабият таануусунда акын-жазуучулардын өмүр баянын иликтөөнүн эки негизги багыты бар: биринчиси – автордун «биографиясы» менен анын көркөм чыгарманын текстинде «персонификация» болушунун деңгээли (даражасы): «лирикалык мен», «лирикалык каарман», «адабий личность», «автордун образы», «акындын жеке мени» ж.б. түшүнүктөр (Ю. Н. Тынянов, В. М. Жирмунский, В. В. Виноградов, М. М. Бахтин ж.б.). Экинчиси – акын-жазуучунун өмүр баяны «чыгармачылыктын өзгөчө чөйрөсү», өз алдынча тарыхый-маданий баалуулук катары башкы планга чыга тургандыгы айтылат (Г. О. Винокур, Б. В. Томашевский, Л. Я. Гинзбург, Ю. М. Лотман ж.б.).

Иште андан ары «биография» тууралуу түшүнүк берилип, адабиятчылардын автордун биографиясын адабият таануунун бир тармагы катары кароо керектиги белгиленет (22-26-бб.).

«Биография» – бирөөнүн басып өткөн жолу, тагдыры тууралуу жазуу, орус тилиндеги «биография» деген термин кыргыз тилиндеги «өмүр баян» деген термин менен синоним. Өмүр баян – бир адамдын туулгандан каза болгонго чейинки башынан өткөргөн маанилүү окуяларын, тагдырын ал жашаган доордун жалпы өзгөчөлүктөрү менен биримдикте чагылдыруу, жазуу, айтуу, баяндоо. Бул проблема кыргыз философиясында (А. Салиев), адабият таануусунда (А. Акматалиев, К. Асаналиев, К. Артыкбаев, С. Байходжов, К. Бобулов, М. Богданова, К. Даутов, С. Жигитов, О. Ибраимов, Р. З. Кыдырбаева, Б. Маленов, Ж. Таштемиров, Ш. Үмөталиев, А. Эркебаев ж.б.) да кеңири изилденгендиги жана алар кимдердин кайсы эмгектери экендиги диссертацияда көрсөтүлгөн. Акын-жазуучулардын өмүр баяндарынын чыгармаларына тийгизген таасири философиялык, эстетикалык, адабият таануу аспектисинен кыргыз илиминде да бир топ изилденгендиги көрсөтүлгөн.

Кыргыз эстетиги А.А.Салиев бир катар эмгектеринде акыл-эс, ойлоо сезимдери чыгарманы жаратууда негизги ролду ээлери, чыгармадагы автордун психологиясынын, ой жүгүртүүсүнүн өзгөчөлүктөрү анын жазгандарында көрүнө тургандыгы тууралуу ойлору өзгөчө эмгекке методологиялык негиз түзүп берген.

Жалпы дүйнөлүк биографиялык илим өзгөчө орус жана совет философиясында адабият таануусунда бир катар бийиктикке көтөрүлгөнүн айтуу менен кыргыз адабият илимине да таасирин тийгизгенин белгилейт.

Аталган главанын экинчи бөлүмүндө (27-42-бб.) жазуучулардын өмүр баянын алардын чыгармалары менен биримдикте окутууда биографиялык маанилүү факторлордун таасирин эске алуунун зарылдыгы белгиленген. Мында адам феноменине кеңири талдоо берилүү менен, анын татаал организм экендиги, ар бир адамдын кайталангыстыгы, ар бир адамдын тагдыр-таржымалы өзүнчө экендиги айтылган. Мисалы, Жеңижоктун ырлары менен Мидин Алыбаевдин ырлары окшобойт, себеби алар эки түрдүү көз караштагы, эки түрдүү формада, стилде чыгарма жараткан, бири оозеки төгүп ырдап кетсе, экинчиси ырларын кагазга жазган.

Окуучулар адабий чыгарманы окуу, талдоо процессинде төмөнкү нерселерди айырмалай билиши керектиги белгиленген.

- ар бир деталда автордун көз карашынын чагылдырылышы;
- автордун турмуш чындыгын чагылдыруу өзгөчөлүктөрү;
- автордун сүрөттөп жаткан окуяга, образга баа бериши;
- чыгармада аны жаратып жаткан кишинин жазуу манерасы, стили, формасы.

Бир эле темада бир нече автор чыгарма жазса да, алардын чыгармалары бири-биринен айырмаланып турат, бул нерсе – авторлордун индивидуалдуулугунда, ар бир автордун өзүнчө көз карашы, ой жүгүртүүсү, турмушту баалай билүү өзгөчөлүктөрү бар экендигинде, алардын жашаган доорунда, тарбияланып өскөн социалдык катмарында. Айталык, Токтогул Сатылганов жалчылык менен күн көргөндөрдүн үй-бүлөсүндө туулуп, кедейлер арасында чоңойсо, Калыгул оокаттуу адамдын үй-бүлөсүндө туулуп, ак сөөктөрдүн арасында өстү, Чыңгыз Айтматов интеллигенттердин үй-бүлөсүндө туулуп, репрессиялангандардын үй-бүлөсүндө, туугандарынын арасында калыптанды. Мына ушул социалдык шарт-жагдайлар алардын чыгармачылыгында көрүнгөндүгү бир катар чыгармалардын мисалында айтылат.

Андан ары «өмүр баян» – «биография» деген түшүнүктүн төмөндөгүдөй белгилери аныкталат жана алардын ар бирине адабияттан алынган мисалдар келтирилет: бул же тигил автордун туулган мезгили жана ошол жылдардагы тарыхый кырдаал, доордун жалпы өзгөчөлүктөрү; акын-жазуучулардын каны (гени), ата-теги, уруусу; акын же жазуучу болуу үчүн сүрөткердин балалык чагында аларга таасир эткен инсандар; балалык жана жаштык учурунда таасир эткен окуялары; жазуучу катышкан, өзү көргөн окуялары; автордун кесиби, адистиги; жазуучунун котормочулук ишмердүүлүгү; авторлордун уккандары боюнча таасирлери; жазуучунун жүрүш-турушу, мүнөзү; жазуучунун маектери, каттары.

Кийинки бөлүк «Акын-жазуучулардын өмүр баянын мектепте окутуунун тарыхы, өзгөчөлүктөрү жана учурдагы проблемалары» (42-56-бб.) деп аталып, XX кылымдын 20-30-жылдарынан берки окуу программаларында, окуу китептеринде акын-жазуучулардын өмүр баянын окутууга кандайча көңүл бурулгандыгы эволюциялык планда талдоого алынат. Мисалы, алгачкы жылдарда жазуучулардын өмүр баянында алардын кедей-дыйкандын үй-бүлөсүндө туулгандыгы, жетим болгондугу, анан аларга Октябрь Революциясы билим бергендиги жөнүндө саясий-идеологиялык маалыматтар кыска гана берилген жана биографиялык материалдар алдыда өтүлүүчү чыгармалар менен анчалык байланыштырылбаган. Ошентип, 50-жылдарга чейинки окуу программаларындагы жана окуу китептериндеги акын-жазуучулардын өмүр баяндарын берүүдөгү негизги кемчилдиктер катары төмөнкүлөр аныкталган:

- акын-жазуучулардын өмүр баяны тууралуу материалдардын берүүдө критерийлердин, принциптердин толук иштелип чыкпагандыгы;
- окуу материалдарынын көлөмүнүн ар түрдүүлүгү;
- биографиялык материалдарды алдыда үйрөнүлүүчү чыгарма менен толук байланышта бере албоо;
- өмүр баяндык материалдардын тилинин супсактыгы, тексттин ошол бөлүгүн факт-цифралар менен толтуруп жиберүү;
- биографиялык материалдардын формалык, стилдик ар түрдүүлүгүн эске албоо.

Андан кийин, 90-жылдардан тартып, окуу китептеринде ар бир автордун чыгармаларынын тексттинин алдынан ошол автор тууралуу башкалардын пикирлеринин берилиши, айрым авторлор өзү тууралуу өзү жазып беришкендиги жаңылык катары бааланган.

Жалпысынан, кыргыз адабиятын окутууда өмүр баяндык материалдардын окуу программасынан жана окуу китептеринен орун алышы ар кандай тарыхый шарттарга, партиянын саясатына жана методисттердин чыгармачылыгына байланыштуу ар түрдүү жолдорду басып өткөндүгү белгиленген.

Демек, жазуучунун биографиясын үйрөнүү анын туулгандан каза болгонго чейинки басып өткөн жолун гана үйрөнүү эмес, ал бири-бири менен байланышкан төмөнкүдөй багыттардан куралгандыгы белгиленген:

- сүрөткерлик деңгээл-даражасы;
- чыгармачылык өнөрканасы;
- жазуу манерасы;
- тили жана стили;
- индивидуалдуулугу;
- адабий процесстеги орду ж.б.

Мына ошого карап, программада акын, жазуучулардын өмүрүн жана чыгармачылыгын үйрөнүүнүн үч түрү сунуш кылынган. Биринчи: акын, жазуучулардын өмүрүнөн, чыгармачылыгынан өтө кыскача кабар берүү (бул айрыкча V-VII класстар үчүн). Экинчи: акын, жазуучулардын өмүрү, чыгармачылыгы маалымат түрүндө берүү. Үчүнчү: акын, жазуучулардын өмүрү жана чыгармачылык жолу кененирээк, адабий очерк мазмунунда берүү.

Диссертацияда андан ары акын-жазуучулардын өмүр жолун чыгармалары менен байланыштырып окутуунун педагогикалык-психологиялык негиздери каралат (56-74-бб.). Өмүр баянды окутуу философиянын, эстетиканын, тарыхтын, педагогиканын, психологиянын илимий изилдөөлөрүн, табылгаларын методологиялык негиз кылып алгандыгы, француз адабиятчысы Ш.О.Сент-Бёв «биографический» деп аталган методду негиздегенди айтылат. Ал жазуучунун өмүр баянын майда-чүйдөсүнө чейин үйрөнүү керек, кала берсе анын галстугун кандай байлаганы да биз үчүн маанилүү деген пикирди айткан. Бул «өмүр баяндык» методду даниялык адабий сынчы, публицист Георг Брандес, орус адабиятчылары Н.А.Котляревский, О.П.Герасимов ж.б. изилдөөчүлөр колдоп чыккан. Ал эми Б.М.Эйхенбаум, В.Б.Шкловский, В.Ф.Переверзев буларга карама-каршы туруп, көркөм чыгарма жаратуудагы жазуучунун жеке биографиясынын, инсандык сапаттарынын ролун деги эле эсепке албоо керек деген идеяны айтышкандыгы, алардын эмгектеринен алынган мисалдар менен көрсөтүлгөн (58-61-бб.).

Андан ары автор – инсан жана көркөм чыгарма байланышын Алыкул Осмоновдун «Катынды көлгө таштадым» деген ырынын мисалында талданган.

Жазуучунун өмүр баянын чыгармачылыгы менен байланышта изилдөө, окутуу ХХ кылымдагы жана азыркы учурдагы психологиялык теориялар менен да тыгыз байланыштуулугу айтылган.

Акындардын, жазуучулардын өмүр жолун чыгармалары менен байланыштырып окутуунун педагогикалык-психологиялык негиздери, методологиялык таянычтары биографиялык материалдарды чыгармалары менен байланышта окутуунун теориялык базасын изилдөөдө жана практикада колдонууда майнаптуу натыйжага жетүү үчүн төмөнкүдөй **педагогикалык шарттардын** зарыл экендиги көрсөтүлгөн:

- ар бир автордун жеке өзгөчөлүктөрүн, башкалардын айырмалап турган бөтөнчө жактарын табуу жана аларды окуучуларга жеткирүү;
- жазуучунун индивидуалдуулугун, жеке стилин изилдөө жана аларды окуучуларга аңдатуу;
- жазуучунун чыгармалары аркылуу анын адамдык көз карашын, идеялык позициясын талдоо;
- акын-жазуучулардын өмүрүн терең үйрөнүү үчүн мугалимдин тарых, адабият таануу, тил илими, педагогика, психология, социология, кыргыз адабиятын окутуу боюнча кошумча адабияттарды пайдалануусу;
- авторлордун чыгармаларынын жана өмүр жолунун искусствонун башка түрлөрүндө (сүрөт, кино, театр, скульптура) чагылдырылышын анализдөө;
- акын-жазуучулардын өмүр баянын анын жашаган доору, жашаган аймагы, тилдик өзгөчөлүгү менен бирге кароо;
- акын-жазуучулардын өмүр баянын үйрөнүү сабактарында бир топ предметтерди (тарых, география, коом, тил ж.б.) интеграциялоо;
- өмүр баянды үйрөнүү процессинде мемуардык адабияттарды, эскерүүлөрдү, каттарды, күндөлүктөрдү пайдалануу;
- жазуучулар жашаган аймактардын окуучуларын край таануу экспедицияларын тартуу (мисалы, Талас облусунун окуучуларын Шекер айылына алып баруу ж.б.) (81-б.).

Ал эми педагогикалык-дидактикалык методологиялык негиздер акын-жазуучулардын өмүр жолун чыгармалары менен байланышта үйрөнүү процессинде жалпы **дидактикалык принциптерди** жетекчиликке алуунун зарылдыгы көрсөтүлөт (81-82-бб.).

Диссертациянын экинчи бапы “Акын-жазуучулардын өмүр баянын окутуу боюнча илимий изилдөөнүн материалдары жана методдору” (82-121-бб.) деп аталып, илимий изилдөөнүн материалдары, методдору, теориялык методдору, тажрыйбаларды талдоо жана жыйынтыктоо, аларды иште колдонуу методу, эмпирикалык методдору, эксперименталдык методдору иликтөөгө алынган. «Илимий изилдөөнүн материалдары» деген биринчи параграфы диссертацияда кандай материалдар колдонулгандыгы чагылдырылат. Илимий изилдөөнүн материалдары катары V-VIII класстарда бул же тигил чыгармалары өтүлүүчү авторлор тууралуу маалымат ошол алдыда окутула турган чыгармага байланыштуу гана кыскача берилери, ал эми XI класста биографиялык материалдар бир кыйла кеңейтилери, X-XI класстарда болсо жазуучулардын өмүр баяны жана чыгармачылыгы өзүнчө берилген бир саатта коомдук окуялар, тарыхый-адабий процесс менен тыгыз байланышта үйрөтүлөрү айтылган. Ар бир класстын материалдары көрсөтүлгөн жана ал окуу программасына байланыштуу талдоого алынган.

«Илимий изилдөөнүн методдору» деген экинчи параграф «Изилдөөнүн теориялык методдору», «Практик мугалимдердин иш тажрыйбаларды илимий талдоо, жыйынтыктоо, алардын идеяларын эмгекте колдонуу методу», «Изилдөөнүн эмпирикалык методдору», «Изилдөөнүн эксперименталдык методдору» деген бөлүмчөлөргө ажыратылып каралган.

«Практик мугалимдердин иш тажрыйбаларды илимий талдоо, жыйынтыктоо, алардын идеяларын эмгекте колдонуу методу» деген бөлүмдө акын-жазуучулардын биографиясын чыгармалары менен биримдикте окутуу боюнча Кыргызстандын мектептериндеги тажрыйбалардын анализи берилген.

Кийинки бөлүмдө педагогикалык эксперименттин жүрүшү баяндалат. Ушул эле бөлүмдө орто мектепте акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен биримдикте окутуунун компоненттери жана модели көрсөтүлгөн (106-б.).

Иште педагогикалык эксперименттин этаптары, максаты, милдети, методу, натыйжалары таблица түрүндө берилген (112-120-бб.).

Диссертациянын үчүнчү бапы “V-VIII класстарда акын-жазуучулардын өмүр баяны тууралуу маалымат берүүнүн методикасы” (124-156-бб.) деп аталып, жазуучулардын кыскача биографиясын адабияттык окуу курсунда окутуунун мазмуну жана технологиялары, дидактикалык принциптери, чыгармаларды талдоо процессинде өмүр баяндык маалыматтарды пайдалануунун ыкмалары, жолдору жана каражаттары изилденген. Диссертациялык иште Ч.Айтматовдун «Эрте келген турналар» повестин

азыркы окуучуларга үйрөтүүдө жазуучунун жеке турмушу менен байланыштыруунун технологиялары төмөнкүлөр экендигин көрсөтүлгөн:

- жазуучунун автобиографиясы менен повесттин текстин салыштыруу;
- автор менен каарманды салыштыруу;
- адабий изилдөөлөрдү пайдалануу;
- жазуучунун эскерүүлөрүн колдонуу;
- текстти талдоо (128-129-бб.).

Диссертацияда андан ары VI класста Жунай Мавляновдун «Нан» деген аңгемесин окутууда жазуучунун «Менин таржымалым» аттуу эскерүүсүндөгү маалыматтарды текст менен байланыштыруу, аңгемени окутууга киришүүдөн мурун мугалим окуучуларга «мээ чабуулу» катары суроолорду коюу, ал жоопторду жалпылоо жана бул аркылуу окуучулардын чыгармага карата психологиясын билип, көңүл буруусун багыттап алуу ыкмалары көрсөтүлөт. Мына ушундай ыкмалар жана жолдор менен акын-жазуучулардын өмүр баяндарын чыгармалары менен байланышта окутуу технологиялары көрсөтүлөт да, бул бөлүм боюнча мындай жыйынтык чыгарылат: адабияттык окуу курсунда (V-VII класстар) биографиялык материалдардын мазмуну төмөнкү учурларды камтуу керек деп эсептейт:

- автор туулган мезгил;
- туулган жер;
- негизги чыгармалары;
- алдыда окулуучу чыгармага байланыштуу автобиографиялык же биографиялык мүнөздөгү кыска текст;
- ошол авторго карата айтылган башка атактуу адамдардын кыска баалары;
- айрым убакта максатына карай архивдик-документалдык материалдар;
- автор тууралуу эскерүүлөр;
- чыгармалардан кыска үзүндүлөр ж.б. (130-131-бб.).

Бул баптын экинчи бөлүгүндө акын-жазуучулардын өмүр баянынан маалымат берүүнүн дидактикалык принциптери тууралуу айтылат. Мында методологиялык таянычтарга негизденип, биографиялык материалдарды сунуш кылуунун жана окутуунун төмөнкүдөй принциптери көрсөтүлгөн: тексттин жандуулугу; тексттеги фактылардын акыйкаттуулугу, чындык окуялардын берилиши; тарыхыйлык (историзм); автордун жеке инсандык сапаттарынын, личносттунун так, ачык көрүнүшү; өмүр баяндын негизги учурларын, идеяларын заманбапташтыруу; биографиялык материалдар аркылуу окуучуларды тарбиялоо; биографиялык материалдарды ал автордун

чыгармалары менен байланыштыруу принциби. Мына ушул принциптерди ишке ашыруунун мисалдары көрсөтүлөт, ал багытта V класста «Атадан калган туяк» аңгемесинен мурда Ч.Айтматовдун балалыгы тууралуу, VI класста «Бетме-бет» повестине чейин Ч.Айтматов жаш кезинде айылдык кеңештин катчысы, салык жыйноочу болуп жүргөндө көргөндүгүн, Шекерде Ысмайыл деген киши болгондугун, анын жашынган үңкүрү азыр да бар экендигин «Балалыгым» деген чыгармасына таянуу менен айтып берүү методикасына кеңири токтолгон. VII класста «Эрте келген турналар» повестинен мурда жазуучунун өмүр баянындагы өз көзү менен көргөн окуяларды чыгармасына материал кылып алганын, ал мезгилде 13кө чыгып-чыкпаган бала болгондугун, 14-15 жаш курагында айыл кеңешинин катчылыгына көтөрүлүп, жергиликтүү өкмөттүн башкаруучуларынын бири болуп иштегенин, повесттеги Султанмурат, Анатай жазуучунун классташтары экендигин түрдүү мисалдар менен түшүндүрүүнүн ыкмалары көрсөтүлөт. «Эрте келген турналар» повестин «Сезимдер таблицасы» ыкмасы менен окутууда бир сабактын модели иште кеңири баяндалат.

Үчүнчү баптын «Чыгармаларды талдоо процессинде өмүр баяндык маалыматтарды пайдалануунун ыкмалары, жолдору жана каражаттары» деген үчүнчү бөлүмүндө К.Акиевдин «Баскан жол» аттуу мемуардык чыгармасын окутууда Калык, Эсенаман, Токтогул, Айдараалы сыяктуу бир топ акындын өмүр баяны тууралуу маалымат берүүнүн методикасы иштелип чыккан. Изилдөө боюнча адабият мугалими жазуучунун биографиясын окуучулар менен бирдикте терең үйрөнүү үчүн репродуктивдүү жана изилдөөчүлүк методдору колдонулат.

Диссертациянын **төртүнчү бапы** “Жогорку класстарда акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен биримдикте окутуунун методикасы” деп аталып, жогорку класстарда автобиографиялык чыгармаларды окутуунун мааниси, максаты жана жолдору, чыгармаларды талдоодо анын авторунун жашаган доору, заман, жазуучулардын инсандык сапаттары тууралуу окуучулардын компетенттүүлүктөрүн жогорулатуу, акын-жазуучулардын өмүр баянын окуп-үйрөнүүдө биографиялык чыгармаларды пайдалануунун жолдору, акын-жазуучулардын биографиясын окутууда аймактык материалдарды пайдалануу, класстан тышкаркы окутууда көркөм чыгармалардагы мугалимдин образын жазуучунун өмүр баяны менен биримдикте талдоо маселелери каралган (160-248-бб.). Автобиографиялык чыгармаларды окутуунун методикалык өзгөчөлүктөрү катары төмөнкү ыкмалардын, жолдордун өзгөчө маанилүү экендигин көрсөтүлгөн: жанрдык жалпы табиятын ачуу; «автобиография» деген терминдин маанисин талдоо; дүйнөлүк классикадагы автобиографиялык чыгармалар тууралуу түшүнүккө

ээ болуу. Мисал катары М.Элебаевдин өмүрү жана чыгармачылык жолу менен «Узак жол» романын окутууну байланыштыруу технологиясын кеңири ачылган (171-177-бб.).

Аталган баптын экинчи бөлүгү чыгармаларды талдоодо анын авторунун жашаган доору, заман, жазуучулардын инсандык сапаттары тууралуу окуучулардын компетенттүүлүктөрүн жогорулатуу маселесине арналат. Бул багытта Т. Сатылгановдун VIII класста өмүр жана чыгармачылык жолун «Кош, апаке», «Айланган тоонун бүркүтү», «Эңсеген элим, аманбы» деген ырлары менен биримдикте окутуунун методикасы иштелип чыккан. Касым Тыныстановдун «Академия кечелери» аттуу пьесалар түрмөгүн жазышып, ага негиз кылынып «Манас» эпосундагы «Алмамбет менен Чубактын жол талашканы» жана «Үргөнчтүн жээгинде Айчүрөктүн кырк кыз менен турушу» деген эки эпизод алынганын, мунун натыйжасында, анын тагдыры трагедиялуу аяктаганын окуучуларга түшүндүрүүнүн жолдору да ушул бөлүмдө ишке ашырылган. Ал үчүн мугалим жана окуучу кызматташтыгы партиялык чечимдер менен токтолорду К. Тыныстанов жана А. Токомбаев мамилесин талдоого алууга, «Академия кечелери» боюнча К. Асаналиев, К. Артыкбаев, С. Жигитов, С. Станалиев, О. Ибраимов, С. Байгазиев, А. Эркебаев, К. Даутов, Д. Асакеева ж.б. адабиятчылардын эмгектерин пайдаланууга багытталат (177-189-бб.).

«Акын-жазуучулардын өмүр баянын окуп-үйрөнүүдө биографиялык-документалдык чыгармаларды пайдалануунун жолдору» деген бөлүмдө «биографиялык-документалдык чыгарма» деген түшүнүккө аныктама берилип, X класстарда Алыкул Осмоновдун өмүр жолун жана «Отуз жаш», «Өмүргө», «Дүнүйө», «Адамга», «Чын жолдош», «Сүйүү жана мен», «Сулууга», «Аялга» деген ырларын, «Жеңишбек», «Майдын түнү», «Махабат» поэмаларын окутууда Кеңеш Жусуповдун «Бир сабындагы өмүр» деген документалдык-биографиялык эссесин пайдалануунун ыкмалары жана жолдору сунуш кылынат (190-207-бб.).

«Акын-жазуучулардын биографиясын окутууда аймактык материалдарды пайдалануу» деген кийинки бөлүмдө автордун чыгармадагы айткан оюн жеткиликтүү түшүнүү үчүн анын туулган жерин, жашаган аймагын кыдырып көрүү керектиги айтылат. Бул орус адабиятын окутууда «адабий жерге таануу» («литературное краеведение») деген түшүнүк менен кеңири белгилүү ыкмалардан. Орусияда А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, С. Есенин, Н. Рубцов, В. М. Шукшин ж.б. сөз чеберлерине арналган майрамдар, поэзия күндөрү алардын туулган жерлеринде өтүп турат, Л. Н. Толстойдун

туулган жери Ясная Полянага дүйнөнүн туш тарабынан адамдар зыярат кылууга келип кетет. Тилекке каршы, мындай көрүнүштөр Кыргызстанда анчалык өнүкпөгөн. Иште андан ары биздин өлкөдө мектеп окуучулары адабий аймак таануу саякаттарын жүргүзө турган жерлердин даректерин (картасын) түзүп чыгып, таблица түрүндө сунуштаган (207-214-бб.).

«Класстан тышкаркы окутууда көркөм чыгармалардагы мугалимдин образын жазуучунун өмүр баяны менен биримдикте талдоо» деген бөлүмдө жогорку класстарда класстан тышкаркы окутууда үйрөнүлүүчү Ж. Мавляновдун «Ачык асман» романындагы Сапардын, М. Гапаровдун «Кыштакча» повестиндеги Акундун образдарын, алардын мугалим катары иш-аракеттерин талдоо процессинде авторлордун жеке өмүр баяндары, мугалимдик ишмердүүлүгү менен байланыштыруунун технологиялары чагылдырылган (214-250-бб.).

Диссертацияда сунуш кылынган илимий концепциялар орто мектепте акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен биримдикте окутуу иштерин жаңыча уюштурууга жана баалоого жардам берет. Жаңы илимий идеяларды негиздөө жана аларды колдонуу боюнча сунуштар арбын.

Берилген жоболордун, жыйынтыктардын жана сунуштардын изилдениш даражасы жогору. Сунуш кылынган жоболор, жыйынтык-сунуштар илимий-теориялык эмгектерге, практикалык тажрыйбаларга, эксперименттик иштердин натыйжаларына таянуу менен жеткиликтүү жана ынанымдуу чыгарылган.

Акматов Кыялбек Камутовичтин диссертациялык изилдөөсү жана анын натыйжалары, илимий жаңылыгы жана практикалык мааниси боюнча окутуунун методикасы илимине кошулган барандуу эмгек болуп эсептелет.

Изилдөөнүн жыйынтыктары жаңы жана маанилүү. Алар акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен биримдикте окутуунунун теориясы менен практикасын өркүндөтүүгө өз салымын кошот. Изилдөөдө изднүүчү ар түрдүү методдорду колдонуу аркылуу, өзүнүн илимий идеяларын бекемдеген жана алар так методологиялык негиздерге ээ.

Иштин аягында жалпы жыйынтыктар жана сунуштар айтылып, пайдаланылган адабияттардын тизмеси жана тиркеме сунуш этилген.

Диссертациянын авторефератында изилдөөнүн мазмуну, негизинен, чагылдырылган, андан эмгектин логикасын аңдап билүүгө болот. Иштин теориялык ойлору практикада сынактан өткөрүлгөн.

Жарыяланган эмгектердин саны – 49 жана алар теманын негизинде жазылган, ЖАК талап кылган басылмаларда жарыяланган.

Диссертациялык изилдөөдө акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен биримдикте окутуунун теориялык жана практикалык орчундуу маселелери ийгиликтүү аныкталышы менен бирге, иштин жалпы сапатына анча таасир эте албаган айрым кемчиликтер да кездешет. Алар:

1. Үчүнчү главанын биринчи параграфында жазуучулардын кыскача биографиясын адабияттык окуу курсунда окутуунун мазмуну жана технологиялары каралган, бирок окутуунун технологиялары терең берилбей калган.

2. Аталган главанын үчүнчү бөлүмүндө чыгармаларды талдоо процессинде өмүр баяндык маалыматтарды пайдалануунун ыкмалары, жолдору жана каражаттары каралган, бирок жалпы эле айтылып, ыкмалары, жолдору, каражаттары аныкталбай аралашып калган.

3. Диссертацияда орфографиялык жана пунктуациялык каталар кеткен.

Ырас, жогоруда айтылган сунуштар иштин илимий мазмунуна терс таасирин тийгизбейт, диссертация орто мектепте акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен биримдикте окутуу багытында кыргыз педагогика илиминде ыраатуу жана учур талабына ылайык иштелип чыккан эмгек болуп саналат.

Жыйынтыктап айтканда, Акматов Кыялбек Камутовичтин “Орто мектепте акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен биримдикте окутуунун илимий-методикалык негиздери” аттуу темадагы 13.00.02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы (кыргыз адабияты) адистиги боюнча диссертациялык иши жана анын авторефераты Кыргыз Республикасынын Жогорку аттестациялоо комиссиясынын «Окумуштуулук даражаларды ыйгаруу тартиби жөнүндөгү жобосунун» 9 пунктунун талаптарына ылайык иштелип чыккан эмгек болуп саналат.

Изилдөөнүн автору Акматов Кыялбек Камутович аталган адистик боюнча педагогика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын алууга татыктуу.

Расмий оппонент,

К.И.Скрябин атындагы КУАУнун Мамлекеттик тил жана тарбия иштери боюнча проректору, педагогика илимдеринин доктору, профессор

Батаканова С.Т

Дата поступления 18.5.80

И. АРАБАЕВ

28 секр. ДС

Окумуштуу И. Арабаев ДК.

Батаканова С.Т

КОЛ ТАМГАСЫН ТАСТЫКТАЙМЫН
ПОДПИСЬ ЗАВЕРЯЮ

